

КРУГЛИЙ СТІЛ «ДЕКОМУНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ ЄВРОРЕГІОНУ НИЖНІЙ ДУНАЙ: ЗАСОБИ, ДОСВІД, НАСЛІДКИ»

Захід відбувся 28–29 квітня 2017 р в Одеському національному морському університеті в рамках Міжнародної наукової конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Уже вшосте ця конференція проходить завдяки організаційній діяльності доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету Миколи Михайлуци. Цього року в роботі наукового зібрання взяли участь представники вищих навчальних закладів і музеїв Одеси, Інституту історії України НАНУ, університетів Бухареста й Ґалаца, Державного університету Молдови, співробітники Українського інституту національної пам'яті, бухарестського Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції.

Предметом обговорення учасників круглого столу став черговий етап державних заходів щодо вилучення з публічного простору зразків комуністичного минулого в Україні та суспільні дискусії, які ці процеси супроводжують. Розпочалося все зі стихійного «ленінопаду» під час Євромайдану 2013–2014 рр. Демонтаж пам'ятників комуністичним лідерам було легітимізовано, він отримав державну підтримку після ухвалення Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. чотирьох законів, що отримали загальну назву декомунізаційних. Ці акти викликали зливу критики з ліберальних, юридичних та інших позицій, не останньою чергою – від фахових істориків з нашої країни та з-за кордону¹. У критиків не виникало сумнівів щодо необхідності деконструювання комуністичної ідеології та легітимації нових соціокультурних практик, але стосовно методів їх здійснення думки експертів розійшлися². Одночасно важливо розглядати й оцінювати ухвалені закони в комплексі контрпропагандистських заходів під час війни з Російською Федерацією, яка активно використовує суспільну ностальгію за радянським минулим для аргументації власних геополітичних амбіцій і виправдання агресії проти України.

Розпочала дискусію д-р іст. наук, проф. Алла Киридон («Енциклопедичне видавництво»), яка у своєму виступі «Декомунізація в Україні: природа та сутнісні характеристики процесу» здійснила екскурс у тривалу історію прощання з комуністичним минулим у нашій країні. Цей процес розпочався ще у 1990-х рр. з декомунізації освіти та виховання, коли з навчальних програм було вилучено дисципліни, присвячені вивченню основ комуністичної ідеології, історії партії тощо. На підприємствах та у військових частинах ліквідували так звані «Ленінські кімнати», прибрали бюсти партійних діячів. На відміну від сучасних декомунізаційних законів, які покладають чітку відповідальність за їх виконання на Кабінет Міністрів України та місцеві органи влади й навіть окреслюють порядок і терміни реалізації відповідних положень, попередні спроби декомунізації, зроблені свого часу Л.Кравчуком (1992 р.), Л.Кучмою (2001 р.) та В.Ющенком (2007 р.) у формі декретів, вимагали усунення пам'яток тоталітаризму,

¹ Див., напр.: [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>. Висновок Венеціанської комісії див.: [Електронний ресурс]: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e)

² Motyl A. J. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine // Foreign Affairs. – 2015. – April 28 [Електронний ресурс]: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>

а проте не передбачали жодних правових механізмів утілення, залишившись такими собі політичними деклараціями. Провівши детальний аналіз складових декомунізації (нормативної та самого процесу, передусім у суспільній сфері), А.Киридон підсумувала, що це – складова значно глибшого процесу деколонізації. Водночас вона зазначила, що «радянськість» не зникає після перейменування вулиць, знесення пам'ятників та демонтажу атрибутів комуністичного правління. Очевидно, остаточно ми розпрощаємось із нею лише після декомунізації свідомості. Тому конче потрібне забезпечення належного інформаційного супроводу на виконання законів. Декомунізація – справа не лише політичних інституцій, але й усього суспільства.

Завідувач відділу історії України у Другій світовій війні Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *Олександр Лисенко* у своєму виступі «Пам'ять про Другу світову війну між ритуалом та дійсністю» розмірковував над конфліктністю пам'яті про війну в Україні, над процесом формування радянської версії війни у формі концепту «Великої Вітчизняної» та засвоєнням його на індивідуальному рівні. Зрештою пам'ять про «Велику Перемогу» стала частиною індивідуальної ідентичності значного соціального прошарку населення України. Демократизація суспільства на рубежі ХХ–ХХІ ст. сприяла появі в публічному просторі й закріпленні на державному рівні альтернативних радянській версій Другої світової війни: легітимації забутих, змаргіналізованих свідків та учасників війни, як-от підпільників ОУН, бійців УПА, в'язнів нацистських концтаборів, інших категорій жертв нацизму й сталінізму. Ці конфлікти пам'яті періодично виходять на поверхню щоразу, коли відбуваються тектонічні політичні та соціально-економічні зрушення. Ситуацію «підігрівають» деякі політичні сили, які активно експлуатують пам'яттеві стереотипи з електоральною метою. Тому поведження з пам'ятниками, топонімами, пов'язаними з Другою світовою війною, на думку доповідача, потребує вдумливих і неспішних кроків.

Про формування традиції щорічного відзначення «Дня перемоги у Великій Вітчизняній війні» як частини комуністичної ідеології та про запровадження в Україні 2014–2015 рр. нової символіки свята як заходів контрпропаганди в умовах війни з Росією та декомунізації розповіла у своєму виступі ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Тетяна Пастушенко*.

Повідомлення канд. іст. наук *Олени Шипотілової* було присвячене діяльності історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Народного руху України на рубежі 1980–1990-х рр. Авторка розповіла, як у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях проходили перші публічні заходи цих громадсько-політичних організацій для відновлення історичної пам'яті, ушанування пам'яті жертв радянських репресій, голоду 1932–1933 рр., діячів УНР, популяризації серед населення регіону релігійно-національних традицій українців.

Виступ д-ра іст. наук, проф. *Миколи Михайлуци* «Декомунізація по-одеськи в історії й зараз» був актуалізований ситуацією навколо рішення міського голови Одеси Г.Труханова призупинити перейменування вулиць та інших географічних об'єктів. Так збіглося, що саме напередодні круглого столу, 26 квітня, міська влада ухвалила рішення про повернення старих назв раніше перейменованим керівником обласної держадміністрації М.Саакашвілі вулицям. У відповідь прокуратура відкрила кримінальне провадження за фактом скасування Одеською міською радою рішення про декомунізацію низки вулиць, а Приморський районний суд Одеси визнав незаконним і скасував попереднє рішення міськради. Цей конфлікт на рівні виконавчої влади став також свідченням спротиву у самому суспільстві різноманітним заходам

позбавлення від тоталітарного минулого, який виявляється в підтримці старих топонімів, пам'ятників, свят. М.Михайлуца присвятив свій виступ історії назв вулиць Одеси – від часів Російської імперії до сьогодення. Фактично методи та практики перейменувань за радянської чи румунської влади, періоду незалежної України суттєво не змінилися. Характерною місцевою особливістю в наш час стала перевага неполітичних топонімів. Після набуття чинності закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні й заборони пропаганди їх символіки» в Одеській області було перейменовано 460 вулиць. Серед нових назв найчастіше зустрічаються «Центральні», «Абрикосові», «Козацькі», «Соборні» та «Миру». Але чи може проста заборона на символи й пам'ятники бути ефективною у процесі побудови суспільства, вільного від тоталітарних практик? Думки про необхідність підвищення історичної обізнаності населення та наполегливу роботу істориків у публічній сфері, що їх висловив у своєму виступі М.Михайлуца, підтримала більшість учасників круглого столу.

Завершував «українську» частину дискусії виступ начальника відділу аналізу регіональних особливостей та політики національних меншин Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *Бодана Короленка*, який став своєрідним звітом про виконання місцевими органами влади декомунізаційного закону №317-VIII від 9 квітня 2015 р. Доповідач повідомив, що впродовж майже восьми місяців – із листопада 2015 до липня 2016 рр. – відбулася найбільша з часів здобуття незалежності кількість перейменувань населених пунктів України. Так, від 25 листопада 2015 до 14 липня 2016 рр. Верховна Рада України ухвалила 13 постанов, якими було перейменовано 987 населених пунктів і 25 районів. Б.Короленко проаналізував кількісні та якісні показники перейменувань, а також підсумував досвід роботи Українського інституту національної пам'яті з громадськістю. Наведені дані засвідчили ще й одноманітність комуністичних топонімів. Наприклад, із назв, які зникли з карти в результаті перейменування, 133 були на честь «Жовтневої революції», 108 – В.Леніна, 69 – Г.Петровського, 48 – С.Кірова, 35 – В.Чапаєва. Також багато назв походило від імен і прізвищ М.Калініна, В.Куйбишева, Ф.Сергєєва (Артема), Ф.Дзержинського, Г.Котовського, Я.Свердлова тощо. Зокрема було перейменовано таку кількість населених пунктів: 88 Жовтневих, 42 Петровських, 29 Кірових, 28 Ленінських, 25 Радянських, 24 Чапаєвки, 23 Комсомольських тощо. Відновлено понад 300 історичних назв, із них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. Процес перейменування населених пунктів і районів на виконання закону супроводжувався помітним суспільним резонансом. Дискусії, публічні коментарі та громадські акції, пов'язані з перейменуванням міст Дніпропетровськ/Дніпро, Кіровоград/Кропивницький та Комсомольськ/Горішні Плавні, активно висвітлювалися у засобах масової інформації та обговорювалися у загальнонаціональному масштабі. Особливо політизованими були дискусії щодо назви Кіровограда, якому окремі політичні сили пропонували повернути стару імперську назву Єлисаветград. Спроби довести «неправомірність» деяких перейменувань здійснюються у судах і досі. Як підсумував у своєму виступі Б.Короленко, станом на середину жовтня 2016 р. суди розглядали близько 20 таких позовів, однак випадків задоволення позовних вимог на цей момент не було.

Політичний контекст, історичний хід подій і сучасний стан декомунізації у сусідній Молдові учасникам круглого столу представив проф. Молдовського державного університету (Кишинів) *Анатоль Петренку (Anatol Petrencu)*. У доповіді «Республіка

Молдова на шляху декомунізації, або Біг на місці» він поділився власними хвилюваннями, такими близькими та зрозумілими українським історикам, коли електоральні коливання впливають на темпи, стратегію й послідовність подолання комуністичної спадщини. Незважаючи на 25-річний період незалежності, очевидне прагнення до європейської інтеграції, запровадження безвізового режиму з країнами Євросоюзу, усе ж у країні досі зберігається чимало назв, що відображають її комуністичне й колоніальне минуле. Це стосується як топонімів, так і пам'яток радянським діячам (В.Ленін, Г.Котовський, С.Лазо та ін.).

Доповіді співробітників бухарестського Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції (ICSMRE) показали зовсім іншу, відмінну від української й молдовської, ситуацію, в якій відбувалася декомунізація в Румунії. Питання заборони комуністичної символіки, демонтажу пам'яток, зміни топонімів не викликали дискусій – це було практично одностайне рішення суспільства й керівництва країни. Виступи румунських колеґ стосувалися вже практичних заходів встановлення місць поховань, імен жертв комуністичної диктатури, увічнення їх пам'яті. Так, експерт департаменту аналітики комуністичного режиму ICSMRE д-р *Космін Будеанке* (*Cosmin Budeancă*) розповів про пошуки свідків таємних розстрілів кінця 1940 – початку 1950-х рр. у Румунії, організацію проведення розкопок та результати ексгумації поховань невідомих жертв комуністичного режиму. Як правило, це були місцеві жителі, селяни, аж ніяк не активні опоненти комуністичної влади. Така пошукова робота особливо важлива, адже арешт цих людей і їх страта не фіксувалися у жодному офіційному документі, їхні рідні вперше дізналися про долю своїх близьких лише через 70 років.

Докторантка історії та музеєзнавства *Ірина Хаснач* (*Irina Hasnas*), яка досліджує роль ініціатив художників-кураторів у створенні унікальних та інтелектуальних виставок/музеїв, представила проект ICSMRE щодо відкриття в колишній в'язниці міста Римник-Серат меморіалу «Тюрма мовчання» та навчального центру з історії комунізму в Румунії. Упродовж 1945–1963 рр. тут утримували політичних, громадських і релігійних діячів, противників комуністичної влади. У червні 2007 р. будівля колишньої римницької в'язниці перейшла у відання Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції, який розпочав низку заходів, спрямованих на підвищення обізнаності політиків та інформування громадськості про меморіальну цінність цього місця. Нині розроблено проект, на території колишньої тюрми розпочалися реставраційні роботи, створено пересувну виставку та веб-сайт, який розповідає про історію цього місця, біографії в'язнів³. Головною метою створення меморіалу «Тюрма мовчання» проголошується перетворення колишнього місця примусової ізоляції на місце роздумів про кримінальний характер комунізму.

Усі виступи учасників круглого столу (а це д-р іст. наук, проф. *Ігор Тарнавський*, канд. іст. наук *Олег Бажан*, д-р іст. наук, проф. *Ірина Тюрменко*, д-р іст. наук *Павло Гай-Нижник*, д-р іст. наук *Олександр Тригуб*, канд. іст. наук *Олександр Бонь* та багато інших) викликали жваве обговорення. Головне питання, навколо якого точилася дискусія, полягало в тому, що за понад чверть століття по завершенню комуністичного панування в Європі наслідки збанкрутілої системи та суспільної й ментальної шкоди

³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://memorialulramnicusarat.ro>

від неї ані в Україні, ані в інших державах постсоціалістичного табору остаточно так і не подолано. Мільйони людей у ході волелюбних революцій виявили своє прагнення жити в об'єднаній, постімперській Європі, де панують свобода та демократія. Але як, дотримуючись верховенства права, мультикультуралізму, свободи слова, боротися із залишками тоталітаризму, не здійснюючи радикальних кроків, котрі можуть не сподобатися певній частині населення?

Із текстами виступів, виголошених на засіданнях круглого столу та на конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» можна ознайомитися у збірнику, представленому на веб-сайті Інституту історії України НАНУ⁴.

---

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/0.pdf>